

Mezi listopadem 1989 a demokracií - antinomie naší politiky

LUBOMÍR BROKL*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Between November, 1989 and democracy - antinomies of our politics

Abstract: The essay formulates and analyzes the main antinomies of Czechoslovak domestic politics in the full two years since the "velvet revolution" of 1989 from the standpoint of the ambiguousness of democracy: the principle antinomy is found in the necessity of solving the social problems of the transition to democracy that are solvable only by democratic mechanisms at a time before the creation of these mechanisms and their proper functioning. The transition to political democracy can occur within the framework of a variety of hypothetical manners of arranging power. Our great politics is missing a conception of the transition, however. A formulation of a specific position of where we are coming from, the goals we want to reach, and the balance we can realistically achieve is missing. Our democracy did not originate in a natural way - from below. The legislature is not sanctioning *a posteriori* some kind of already formed social structure, an already functioning economic power or institution, nor ethical or custom-based norms and values already functioning in reality. The adoption of legislative and organizational measures partly will create new situations and institutions and partly open space for the appropriate existing institutions, which have waited out the era of the totalitarian instrumentation of power in our country. This secondary effect of the opening of space for the functioning of institutions, belonging to the traditions of inter-war Czechoslovak democracy, is dismissed by our contemporary politics because our contemporary politics is above all great politics, in no way local and regional, in no way popular, but rather continues to be state-based politics.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 2: 150-164)

"Dejme tomu, že na ulici dojde k velikému rozruchu pro nějakou věc, dejme tomu pro pouliční svítilnu, kterou chce mnoho vlivných osob strhnout. Je tázán o radu šedě oděný mnich, který je duch středověku, a on začne rozkládat suchopárným způsobem scholastiků: "Uvažujme nejprve, bratří, o ceně světla. Je-li světlo samo o sobě dobré..." V tu chvíli je dost pochopitelně sražen k zemi. Lidé se vrhnou k svítilně, v deseti minutách je svítilna stržena a všichni si navzájem gratulují k své nestředověké praktičnosti. V dalším postupu už věci nejdou tak hladce. Někteří lidé svítilnu strhli proto, že chtěli zavést elektrické světlo; jiní proto, že potřebovali staré železo; někteří proto, že chtěli mít tmou, protože jejich skutky byly zlé. Některým se zdálo, že to byla nedostatečná svítilna, jiným, že to byla příliš velká svítilna; někteří se do toho dali,

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Lubomír Brokl, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Telefax (02) 235 78 88, E-mail brokl@cspgas11.bitnet.

protože chtěli rozbít městský majetek; jiní proto, že chtěli rozbít cokoli. A tak se rozpoutá ve tmě zápas a nikdo neví, koho bije. A pak, postupně, dnes nebo zítra nebo pozítří, se opět dojde k přesvědčení, že nakonec měl mnich pravdu a že všechno závisí na tom, jaká je filosofie světla. Jenže o čem jsme mohli debatovat pod plynovou lampou, o tom teď musíme debatovat ve tmě."

GILBERT KEITH CHESTERTON, *Heretikové*, (1904), Albertovy Krásné Knihy sv. XXXII., Praha, Julius Albert 1948, s. 19.

Zvolený přírůstek není hodnocením výsledku. Upozorňuje na možná úskalí různých situací a výsledků jejich řešení při naší cestě k demokracii. Je spíše mementem, upomenutím na nesamozřejmost demokracie a nesuverénnost mnohého suverénně se tvářícího počínání v mnoha významných politických situacích, vznikajících i vytvářených, jejichž význam bývá většinou rozpoznán až zpětně.¹

1.

Nechybí nám snad vědomí "ceny světla", v našem případě ceny demokracie, ani vědomí, že je dobrá sama o sobě. Zkouška v tomto směru je však teprve před námi a bude skládána v prastaré volbě mezi rovností všech a svobodou všech, dilematu, v němž se pohybuje demokracie a nedemokracie již od dob athénské polis. Přítomné politické a legislativní procesy zakládají ekonomickou nerovnost, již jsme odvykli. Míru a rozpětí rodící se nerovnosti zatím ani netušíme. Podaří-li se v blízké budoucnosti institucionalizovat dynamické ekvilibrium mezi svobodou a rovností (nerovností), která je podmínkou fungující politické demokracie, vynoří se další zkouška, plynoucí z ustavené ekonomické moci, její struktury a jejího vztahu k politické moci. Kategorie ekonomické moci se dosud v našich úvahách nevyskytuje ani okrajově. Zatím jsme ohlušeni vřavou moci politické, zejména její velké politiky. S jedním ze základních problémů demokracie, vztahem moci ekonomické a politické, politickou mocí bohatých a politickou občanskou rovností bohatých i chudých, se dnes zatím setkáváme pouze v individualizované podobě účasti různých politiků a úředníků mocenských struktur v privatizačním procesu. Systémová a funkcionální hloubka problému pro fungování politické demokracie však není zatím doceněna a může nás, ke škodě demokracie, zaskočit nepřipravené.

1) Teprve když určitá suma pozorovaných událostí a individuálních prožitků se odstupem času začíná proměňovat v dějiny a je možné konfrontovat původní snažení, záměry a cíle s jejich výsledky a důsledky, lze poněkud nahlédnout do hlubší struktury událostí, jejich souvislostí a společně s Hegelem pochopit, že "se v dějinách prostřednictvím lidských činů vynořuje ještě cosi jiného než lidé zamýšlejí a čeho dosahují, než co bezprostředně vědí a chtějí. Uskutečňují své zájmy, ale tím se uskutečňuje ještě cosi dalšího, co je vnitřně obsažené v jejich záměrech, ale co si neuvědomovali a co nezamýšleli." [Hegel 1957: 37].

2.

Jako základní cíl pro první svobodné volby po 55 letech² byl vytyčen cíl nastolení pluralitní demokracie, spíše vágní heslo, než strukturovatelný, a tedy realizovatelný cíl, k němuž lze formulovat trajektorie jeho dosahování (ostatně neznáme nepluralitní demokracii). Navíc tato formulace evokovala představy, jakoby po pádu totalitarismu bezprostředně nastupovala demokracie.³ Dále jsme se ani po dvou letech zatím nedostali. Ani politické strany ve svých dalších, programových představách, ani vlády, které s kvalifikovanými koncepčními představami před veřejnost nepochybně předstoupit měly, minimálně z politického důvodu tvorby společného konsensu, a artikulace jednotné vůle státní.

Velké politice chybí koncepce přechodu k politické demokracii, které má předcházet adekvátní sebereflexe naší situace, předpokladů a podmínek přechodu, kterou by měly objektivně prostředkovat naše nepřipravené a podceňované společenské vědy. Chybí formulace pozice, odkud vycházíme, cíle, k němuž chceme dospět, a rozvaha, kam se reálně můžeme dostat. Chybí rozvaha o zdrojích a kapacitách pro tento pohyb, včetně potenciálu důvěry a tolerance občanů, rozvaha o možnostech mobilizace, udržování a tvorbě těchto společenských a politických zdrojů, stejně jako rozvaha o možnostech realizace některé z variant dosahování cíle. To není reminiscence socialistického makrosociálního mechanistického plánování⁴, pouze připomínka vlastností každé záměrné lidské činnosti účelně mobilizující zdroje k dosažení vytyčených cílů, jejíž nejvyšší úspěšně realizované ukázky jsou doloženy v reakci západních demokracií na živelnou hospodářskou krizi 30. let, v mobilizaci ekonomiky a institucí USA ve 2. světové válce a zejména v poválečném vývoji řady vyspělých evropských zemí, nebo v katapultování některých rozvojových zemí k ekonomické prosperitě a demokracii v 70. a 80. letech. Je-li dnes tento způsob instrumentace moci politické a státní s mocí ekonomickou pociťován ve vyspělých zemích jako administrativní, méně pružný a méně vyhovující, vyžadující uvolnění, je třeba pečlivě analyzovat naši vlastní situaci, než se rozhodneme pro případnou aplikaci některého vzoru "čisté tržní ekonomiky"⁵. Jako politická hesla, evokující případně představy kapitalismu volné soutěže s jeho "laissez-faire, laissez-passer" by jejich realizace

2) Volby 1946 nepovažujeme za svobodné, ale naopak za koncepčně dokonale řízený a manipulovaný nástup levého totalitarismu, viz [Broklová, Brokl 1991].

3) Základní možné typy instrumentace konfliktu rovnosti, svobody a moci v moderní státní společnosti z toho plynoucí, mohou být formulovány v kontinuu mezi krajnostmi totalitarismu pravého a politické demokracie jako totalitarismus pravý, levý, totalitní demokracie, sociální demokracie a politická demokracie. Toto pojetí se obejde bez kategorie třetí cesty. Viz [Brokl 1990].

4) Za jeho mechanistickou reminiscenci lze naopak považovat formulace o jediné možnosti. Dosahování cíle, zejména demokratickými způsoby, zahrnuje vždy eufunkčnost a také sám cíl je vždy vnitřně strukturovaná množina možností.

5) Současná prohlášení některých našich politiků o nutnosti realizace "čisté tržní ekonomiky" u nás je třeba brát s rezervou a relativně. Jednak jsou činěna v situaci stále ještě značného státního řízení této sféry, jednak jsou zřejmě činěna maximálně na základě různých stranických (nikoli nadstranických) expertních týmů a stranických cílů.

v naší situaci přechodu nebo restaurace určitých poměrů, kdy neexistují přirozeně vzniklé ekonomické a politické autoregulativy, byla pro demokracii stejně nebezpečná a bezvýhodná jako představy minulého státního paternalismu.

3.

Vůči uvedené myšlence potřeby koncepce přechodu by mohly být formulovány dvě námitky, vedené jakoby z poučených pozic politické teorie: a) Demokracie je fenoménem empirickým. Vždy vznikala spíše zdola, přirozeně v průběhu staletí, na bázi vývoje zbožní výroby a směny jako občanský princip interakce rovného s rovným. Její kořeny a fungování tkví ve staleté hloubce přediva sociální stratifikace a hodnotových orientací kapitalistických společností. Dokonce i v demokracii starého Řecka lze shledat obdobné předpoklady a hodnoty v existenci poměrně velkých "manufaktur" a zbožní směny i ve středověkých městských státech apod. Závěr: naše demokracie nepotřebuje koncepcí, musí vznikat zdola. Námitka: Ano, potřebujeme právě koncepci vzniku demokracie zdola, koncepci, která nám zejména chybí. b) Demokracie je a vždy byla záležitostí formální. Jako taková nevznikala a priori podle projektu, plánu, nebyla zaváděna. Vznikala především jako formální princip, jako mechanismus, nikoliv jako kvalitativní obsah, jako demokracie nějaká. Tento argument je řídký, pojetí demokracie jako formálního principu u nás ještě příliš nezdolmácnělo. Právě o to však jde, zavádět demokracii jako formální princip nikoli jako demokracii nějakou, pro něco nebo proti něčemu, zavádět ji ústavou státní společnosti a filozofií právního řádu počínaje.

Různí představitelé naší politická reprezentace tyto velké, platné pravdy politické teorie znají nebo je intuitivně tuší a více či méně zřetelně, zřejmě spíše na základě nedorozumění než hlubokého přesvědčení, jimi v obranném stereotypu vůči diskreditovanému socialistickému plánování v dobré vůli, ale již stranicky diferencované, operují vůči každé zmínce o nutnosti formulace koncepce naší cesty k politické demokracii, aniž si uvědomují negativní závislost na minulosti a automanipulaci pro budoucnost, kterou tímto přístupem demonstrují.

4.

Naše demokracie nevzniká přirozenou cestou, legislativa nesankcionuje a posteriori nějakou utvořenou sociální strukturu, nějakou rostoucí, již fungující ekonomickou moc či instituce, ani již reálně fungující etické a zvykové normy a hodnoty, jako tomu bylo většinou v minulosti dnešních demokracií. Postup je v naší dnešní situaci právě opačný: legislativní a organizační opatření jednak vytvářejí obdobné nové situace a instituce, jednak vlastně otevírají prostor pro případné oživení institucí, které v našich podmínkách mohly přežít⁶ éru totalitární instrumentace fungování společnosti nebo se na základě dochované

⁶) V reformním roce 1968 bylo živelné, vývoj situace předbíhající oživení řady hibernovaných institucí (spolků, organizací), postojů a hodnot tržní ekonomiky a politické demokracie zřetelnější, protože ještě žili jejich aktivní nositelé a pamětníci. Dnes již může být situace v tomto směru méně příznivá, nicméně jde o problém hodný specializované sociologické sondy.

tradice spontánně po listopadu 1989 obnovovaly.⁷ Tento sekundární účinek otevírání prostoru působnosti institucí, u nás pochopitelně patřících k tradici předválečné československé demokracie, je však za horizontem naší současné politiky: 1) zejména proto, že naše dnešní politika je především politikou velkou, nikoliv lokální a regionální, nikoliv občanskou, nýbrž stále spíše politikou státní. Tyto instituce, obecní, místní samosprávné, charitativní, různé spolky, družstva, svazy, církve apod., které jsou oporou demokracie a které se vynořily bezprostředně po listopadu 1989, se v naší tvořící se demokracii příliš neprojevují, nepatří do makrostruktur velké politiky, která na naší politické scéně výsadně dominuje. Ve fungujících demokraciích však tvoří mikro- a mezostrukturální základ velké politiky a oporu demokracie. Dnešní osud těchto struktur, spíše jejich opětovné odumírání po krátkém probuzení, je důsledkem jednoho z nedorozumění velké politiky spočívajícím v předpokladu, že centrální politika má na jedné straně operovat až na jejich úrovních, na druhé straně předpokladu, že prostředky své činnosti si musí tyto infrastruktury opatřit buď ve vlastní režii, což je při neexistenci odpovídajících hospodářských struktur, které se teprve tvoří, neschůdné, nebo že musí přijímat omezené přidělované prostředky jako nikoli nezávislé dotace velké politiky. Také obce jsou finančně i jinými způsoby stále závislé na přerozdělování prostředků z ústředních fondů republik, které je opět závislé na přednostech okresních úřadů jmenovaných republikovou vládou. "Bez konzultace s okresním úřadem nemůže obec jmenovat ani tajemníka obecního úřadu. Strana, která ovládá republikovou vládu, tak může prosadit svou politiku i v obcích, kde volby prohrála" [Budování 1990]. 2) Skutečná poloha problému je mimo horizont velké politiky také ideologicky. Tato politika se pohybuje v zajetí psychologicky pochopitelného, ale nerealistického politického "revolučního" stereotypu samospasitelného, nezralého negativismu, který tyto možnosti předem znehodnocuje poukazy na "přílišnou levicovost" předmnichovské československé demokracie.⁸ Pomíjí se tím právě princip formálnosti demokracie, umožňující při totalitním popření základních demokratických principů v určité míře převrstvení mnohých, formálně demokratických institucí a jejich další působení s vnuceným totalitárním funkcionalismem, včetně jejich případného

⁷) Zahraniční projekty komparativních výzkumů přechodu k demokracii předpokládají převážně pouze tvorbu nových demokratických institucí a jejich výzkum. (Institutionalisierung demokratischer Strukturen in postsozialistischen Gesellschaften, Eine empirische Vergleichsstudie von symbolisch-integrativen Mobilisierungsstrategien neuer politischer Akteure in Polen, Ungarn, and der Tschechoslowakei, K. Werner Brand, K. Maenicke-Gyöngösi, M. Tatur, Jan. 1992, Projektworkshop in Berlin 17.-19. 2. 1992; Demokratisierung und politische Kultur in Ost-mittleuropa, P. Gerlich, F. Plasser, P. A. Ulram, in Projektworkshop in Wien 20.-21. 1. 1992, Ost und West nach dem Umbruch.)

⁸) Neuvedomujeme si většinou, že právě toto byla vždy kritika demokracie pravým totalitarismem, který likvidoval politickou demokracii zprava, aby nebyla nastolena demokracie sociální, zatímco levý totalitarismus ji likvidoval ve jménu demokracie sociální zleva, v její obraně před pravou krajností, historicky pak před fašismem. Protože nemáme ujasněny základní vektory naší cesty, proklamujeme jednostranná politická hesla jako politologické pravdy, aniž si uvědomujeme možná nebezpečí a léčky dějin, které tvoříme. Stále platí, že kdo se nepoučí z vlastní historie, bude ji muset prožívat znovu.

oživení v dnešních podmínkách. Politická praxe si tento fenomén spící "Šípkové Růženky" vždy neuvědomuje a v konkrétních opatřeních nevyužívá jeho možností.

5.

V centru pozornosti jsou již dva roky jednostranně otázky politické moci, velké politiky, jejich antinomií a jejich důsledků.

Počínaje antinomií budování politické demokracie a její legislativy na základě staré komunistické ústavy, pokračujíc antinomií silných republik a silné federace, předvolební a volební artikulací morální převahy nepolitické politiky "nejsme jako oni", která umožnila přijetím principu poměrné volby jinak všeobecně zatracovaným komunistům získat pozici významné politické síly v politice, ale zejména v ekonomice⁹, doprovázená současně volebním odmítnutím KSČ. Antinomie nepolitické politiky a jejího hnutí se po volbách na jedné straně projevila v povolebním dělení pozic moci mezi vítězi, a současně na druhé straně jejich úvahami o splnění předvolebního slibu, že se po volbách rozpustí, včetně úvah o rozdělení získaných mandátů mezi ostatní politické subjekty.

Po volbách, po krátkém proklamativním nástupu "druhé revoluce" proti "temným silám" a "mafii", slibujícím porevoluční mobilitu, personálně vždy zabezpečující nastupující nový politický řád, a jejím rychlým odvoláním, suplovaným administrativním opatřením, nastalo uklidnění, obvykle věštící bouří. V tomto období byla pravděpodobně také promeškána politická a legislativní příležitost nastolit komunálními volbami účinnou obecní samosprávu, jež jediná mohla být mechanismem stmelujícím stát, Českou i Slovenskou republiku tím, že by od určitých úrovní moci byla moc samosprávná autonomní vůči velké politice center politické moci, i vůči partikularismu a eristice stran provozované na úrovni velké politiky. V případě fungující samosprávy, která je jednou ze základních opor demokracie, by dnes v centru politické pozornosti a aktivity občanů byly zcela přirozeně spíše jejich reálné politické preference [Herzmann 1992] a problémy obecní a regionální, centrální orgány by nemohly tolik intervenovat do problémů místní politiky a samy centrální problémy by měly jinou instrumentaci. Samotné zemské (spolkové) zřízení, což je obvyklý organický základ federací, nemuselo pak být pouze ideálem budoucnosti. Současnou dezintegraci naší státní společnosti, politické i ekonomické scény, postupující paradoxně ze sféry antinomií velké politiky, by mohla při neexistenci nových pojmů tržní ekonomiky účinně bránit pouze fungující samospráva měst a obcí.

Podzimní obecní volby proběhly přes stísněné časové termíny úspěšně, doprovázeny mírným údivem nad přepodivnými stranickými koaličními kombinacemi, které v nich vystupovaly, a nad množstvím komunistických starostů, kteří se z nich vynořili.¹⁰

⁹) V tomto směru je příznačná formulace ministra privatizace České republiky Ježka v rozhovoru pro Sociologické aktuality: "Nejlépeším způsobem jak zlikvidovat komunisty, je udělat z nich kapitalisty" [Křížová-Frýdová 1991].

¹⁰) Uvážíme-li, že podíl aktivní části populace činí asi 10 % populace a asi polovina z tohoto podílu chce svou aktivitu také realizovat veřejně, pak biologickou kvótu angažovanosti populace

Po instalaci politické moci vyšlé z voleb, koncem roku 1990, se konečně mohla naplno uplatnit antinomie nepolitické politiky, výkonu politické a státní moci ve společnosti a jejího nositele, amorfního hnutí, strany-nestrany, zaskočeného razancí kompetenčních sporů, jimiž se již hlásila o slovo základní antinomie posledních padesáti let existence Československa, poměr československý¹¹, která měla nadále harmonizovat kakofonii veškeré naší velké politiky v tempu furioso až do současnosti.¹²

Antinomie velké politiky a její monopol v roce 1990 naplno otevřely Pandořinu skříňku základních politických nejistot existence státu, podvazují reálné a potřebné občanské aktivity, oddálily zahájení hospodářské transformace a prakticky znemožnily přijetí nové ústavy.

6.

Taková byla situace na počátku roku 1991, roku zahájení hospodářské transformace. Ta byla prakticky zahájena cenovou liberalizací, novým působením bankovníctví a malou privatizací. Politické události, úspěchy a neúspěchy roku 1991 jsou do značné míry predestinovány vývojem v roce 1990. Rozpornost politické reality ČSFR je po listopadu 1989 kromě obtíží přechodu od totalitárního etatismu determinována napětím mezi hodnotami občanské společnosti (české země) a národní společnosti (Slovensko), směřující k odlišnému politickému vyjádření. Tato rozpornost byla v předchozím období integrována asymetrií státních a politických orgánů a dvojedinou existencí komunistické strany. Po pádu její moci neexistuje reálná politická síla integrující jednotný stát, snad kromě morální autority prezidenta Havla. Další vývoj ukáže, nakolik může být morální vážnost také politickou silou. Politická reprezentace získala mandát k zavedení nové federální demokratické ústavy a zahájení hospodářské reformy. Ústavně právní a na ně navazující spory, vzniklé na rozporné bázi situace obou národních společností, se dostaly na první místo, ukázaly v plném světle dezintegrující působení základní antinomie soužití Čechů a Slováků. Jeden způsob jejího řešení nám byl vnucen nejdříve německým nacionálně socialistickým totalitarismem pravým, druhý po válce sovětským totalitarismem levým.

7.

Určující antinomií, kterou můžeme nazvat antinomií cílů a prostředků, je snaha problémy, které jsou řešitelné pouze na demokratickém základě a demokratickými metodami a mechanismy, řešit právě mimo tento základ, bez těchto mechanismů, před jejich vznikem. Akční podstatou rozdílných přístupů při řešení tohoto sporu je

vyčerpal již komunistický režim, zejména v menších obcích. Viz [Heřmanová, Illner, Vajdová 1992].

¹¹) Včetně antinomie, kterou samo pro sebe dosud (viz dokumenty v tomto čísle) představuje Slovensko. Sebeprojevoval, seberealizaci této antinomie lze identifikovat v současné slovenské politice, diskusích i sdělovacích prostředcích.

¹²) "...výplň naší popřevratové politiky tvoří vlastně jen tzv. 'slovenský problém', který se skoro ve všech směrech týkal jen Hlinkovy ľudové strany a jejího poměru ke státu", uvádí 10. 9. 1930 v Přítomnosti (s. 568) J. Teichman ve stati Andrej Hlinka.

buď tragické nepochopení filozofie demokracie a jejích možností, nebo naopak pochopení jediné vhodné příležitosti realizovat některé úzké politické zájmy právě ještě před vytvořením plnohodnotných demokratických možností jejich řešení, ale již při současné demokratické tabuizaci nedemokratických represivních možností.¹³ Obava některých nových politických elit z vůle občanů uplatněné prostřednictvím referenda o této otázce, jež bylo jediným demokratickým mechanismem, který měla dnešní tvořící se politická demokracie k dispozici, rostoucí divergence původně jednotných hodnotových orientací a preferencí těchto reprezentantů a reprezentovaných příliš nepřesvědčuje ani o demokratické orientaci některých příslušníků nových politických elit.

V prohlášeních některých politických sil se dnes objevuje záměr učinit z řešení této základní otázky předmět letošních voleb, které by tak měly získat charakter jakéhosi kvazireferenda. Toto řešení je jimi prezentováno jako výsostně demokratické. Spíše než o demokratické orientaci vypovídá buď o vysoké politické intuici manipulátorů, nebo o jejich neobvykle vysoké politické profesionalitě v našich poměrech.

V demokraciích je pravidlem, že ve volebních programech jsou obvykle na rozdíl od referenda spojeny mnohé věci. Ne vždy je voličům zcela zřejmé, co vlastně volí, a strany ne vždy formulují program tak seriózně, jak si dnes bez politických zkušeností představujeme. Aktivní, pozitivně laděný občan však volit chce, volí buď kandidáty, je-li to možné, nebo strany, tedy volí vědomě nebo bezděčně to, co se mu nabízí, a přibližně to, co se domnívá, že mu konvenuje. Příkladem mohou být právě volby v roce 1946 a studium volebního programu KSČ, který nejen nebyl komunistickým, ale ani socialistickým volebním programem. Proto byla tato kandidátka přijatelná širším vrstvám. Voličům, kteří tehdy volili tento program, bylo podsouváno, že volili to, co pak následovalo.

8.

Demokratický politický systém je funkcí dělby moci mezi parlamentem, vládou a prezidentem. V moderních demokraciích roste úloha exekutivy složené z odborníků. Vyžaduje to složitost politiky industriálních státních společností.

V našich podmínkách, mezi listopadem 1989 a budoucí demokracií, zejména v posledním období je situace nepřehledná. Zdá se, že federální parlament, v reakci na antinomii nepolitické politiky a kabinetní politiky, na své předchozí vyřazení touto politikou, zejména při řešení státoprávních sporů, si nárokuje největší podíl všech mocí, což není v historii ani současnosti demokracií neobvyklá tendence. Neobvyklé, a pro demokracii tragické, by však bylo, kdyby se nepodařilo zavěsit nad hlavu parlamentu Damoklův meč hrozby jeho rozpuštění, a to nikoli jen v případě neschválení státního rozpočtu, jak určuje dosud platná ústava. V tomto bodě skládá parlament svou vlastní demokratickou maturitu. Problematické fungování parlamentu přibližně rok před volbami a rok po volbách je v demokraciích také obvyklé. Vzhledem k tomu a vzhledem k nešťastnému, právě

¹³⁾ Jde o známý problém sebezničení demokracie uplatněním nedemokratických metod při řešení problémů, které demokracie přináší a které ji ohrožují.

dvouletému mandátu, který byl našemu Federálnímu shromáždění udělen, však mohla být dnešní situace mnohem horší.

Mrtvým bodem státoprávní antinomie je nesplnění základního úkolu parlamentu, který mu byl svěřen, tj. přijetí nové ústavy. Platnost dosavadní problematické ústavy je danajským darem příští, povolební politické reprezentaci, zejména tím, že jako ústava totalitního režimu neobsahuje pojistky a brzdy nutné pro demokratický systém. Tím paradoxně mohla až do zapracování článku o vedoucí úloze KSČ působit mnohem demokratičtějším dojmem než mnohá ústava demokratická, právě tím však může ohrozit tvorbu naší demokracie v dnešní situaci. Daná situace neumožňuje řešení věcí, které měly být řešeny již dávno, zejména problémů, s nimiž přichází již popáté Slovensko, a jejichž řešení zabránila naposled vojenská agrese Sovětského svazu a před ní komunistická manipulace. Umožňuje naopak transponovat celý problém mimo problematiku demokracie, mimo problém občanské společnosti, místní a územní samosprávy, do polohy národního státu a snad národní demokracie.

9.

V poválečné situaci Německa, nikoli zcela nepodobné naší dnešní, pozitivní roli pro zakotvení a fungování demokratických institucí a demokracie sehrály tři¹⁴ faktory:

- a) pozitivní ekonomická bilance,
- b) přijetí ústavy s jejím zásadním vlivem na celkovou politickou stabilizaci a občanské jistoty,
- c) rychlá změna sociálně psychologické orientace a cítění populace od beznaděje a katastrofických očekávání spojených s válkou, nejistotami, bombardováním, migracemi, nemocemi, hmotným nedostatkem atd. k optimismu [Almond 1987].

Bilance našeho politického vývoje uplynulých dvou let je spíše opačná. Od jednotné vůle a optimismu k štěpení, pocitu rozdvojení politické vůle občanů a jejich reprezentace zejména parlamentní a stranické, k nejistotám, obavám, jejichž legitimní základ konec konců spočívá opět v problematičnosti právního svorníku státu, v ústavě, její funkci, důsledcích z toho plynoucích a v dnešní neřešitelnost tohoto problému.

Není jasné, co v první polovině roku 1990 stálo v cestě řešení tohoto problému třeba přijetím prozatímní ústavy, ani zda o tomto základním kroku renovovaná předvolební politická reprezentace vůbec uvažovala. Řešení většiny dnešních i budoucích neřešitelných problémů, včetně územního uspořádání státu, tím mohlo být pozitivně předznamenáno, ne-li dáno.

¹⁴) Naprosto souhlasíme s připomínkou recenzenta stati, že možná nejvýznamnějším byl neuvedený faktor čtvrtý: přítomnost demokratického vítěze v poražené zemi a jeho usměrňující vliv na ekonomické a politické procesy vznikající v německé státní společnosti.

10.

Také princip poměrné volby, i přes varovné hlasy, byl společnosti spíše oktrojován, než přijat po seriózní analýze jeho známých důsledků.

Zánik meziválečných demokracií a následující diktatury byly reakcí na model "státu stran" a fenomén "krize demokracie", na ochromení politického života štěpením politické scény, tvorbu nejistých vládních koalic, které většinou nemohou uspokojit žádný velký konkrétní zájem, nýbrž pouze zájem průměrný, byly reakcí na model, který vznikl jako důsledek všeobecně uplatněné poměrné volby. Poměrná volba neumožňuje, aby se většinová vůle, zavazující vládnutí v období mezi volbami, vytvořila volbami z vůle občanů. Tvorbu této většinové vůle poměrný volební princip přenáší do parlamentu, svěřuje její tvorbu reprezentantům. Poměrná volba představuje princip reprezentování, nikoliv princip rozhodování, které je záležitostí tvorby většiny. Parlamentu se díky mozaice reprezentantů obvykle nedaří rozhodovat, zejména záležitosti nejpodstatnější. Neschopnost rozhodovat, tvořit většiny, vede k vyřazení parlamentu z politického rozhodování, k následnému přenesení sporů z parlamentu do vlád a ke vzniku nefunkčnosti vlád, nesoucí v sobě již bezprostřední nebezpečí politické radikalizace ohrožující demokracii. Demokracie často skončila narůstající politickou krizí, v níž radikální pravice nebo levice, jak to kdysi učinili i komunisté, vyhlásila potřebu semknutí kolem jednotného programu, odstranění bezvlády, malicherného hašteření stran a vládnutí v souladu s vůlí lidu.

Tyto otázky jsou známy, náleží k abecedě politické vědy a v diskusích ve "Špalíčku" byly i nastolovány. Zanikly v revoluční euforii, převládající malé poučenosti o reálných politických mechanismech, v myšlení spíše právně normativním než funkcionálním, v iluzích o "nepolitické politice" velkých společenských hnutí, a v neposlední řadě také v bitkách o "pouliční svítilny".

11.

Většina našich stran teprve hledá zájem, který by měla reprezentovat a většina jej najde teprve v budoucnosti, až se na základě privatizace ustálí systém společenské nerovnosti, sociální stratifikace a spektrum odlišných zájmů.

Naše analýza ukázala diferencovanost volebních programů stran 1990 [Řehák, Řeháková 1991]. Všeobecně však převládá přesvědčení, že volební programy stran byly téměř totožné. Naše sonda levo-právěho spektra politických stran [Hudeček 1992] ukázala poměrnou rozrůzněnost tohoto spektra, ačkoliv všeobecně převládá povědomí jeho nevyhraněnosti. Vysvětlení této diskrepance, pomineme-li vždy možné a jen málokdy vyvratitelné námitky metodologické, můžeme hledat v rozdílech poznávacích hledisek uplatněných na stejném předmětu zkoumání, kde objektem zkoumání byly v jednom případě volební programy stran, ve druhém politické spektrum stran. Náš přístup v obou případech hodnotil, jak a čím se programy a strany liší navzájem. Obecné mínění, hlas lidu, který je "hlasem božím", hodnotí v obou případech spíše, co jednotlivé programy a strany reprezentují, jaký zájem představují a jak se tím vzájemně odlišují. Tato optika intuitivně reflektuje zmíněnou nezakotvenost stran v zájmech a sociální

strukturu společnosti a pracuje s ní, na rozdíl od aplikovaných sociologických technik. Strany a jejich představitelé především svou pozici volí, spíše na ni aspirují, než ji skutečně získávají, hrají nebo ji mají. Volí ji většinou z hlediska jiných determinant, než jsou determinanty strukturální. Uplatňují zejména hlediska předpokládané politické úspěšnosti u voličů, přitažlivosti (v níž se uplatňuje i aspekt pomíjivých politických mód), vzájemných stranických sympatií a antipatií (být více vpravo od tamtých, více ve středu od jiných apod.). Pouze některým ze stran, zejména české levice, je jejich pozice dána, a to historicky askriptivně.

Tento nezakotvený systém stran ještě poměrně dlouho nebude oporou, ale spíše nebezpečím pro demokracii. Není ustaven v sociální ani zájmové struktuře, a proto strany nemají své pravidelné voliče. Prostý občan, jak ukazují výsledky průzkumů, ví své, ale měl by to uplatnit ku prospěchu demokracie právě v politických stranách, které nemá příliš v oblibě, ale bez nich je demokracie zatím nerealizovatelná.¹⁵

12.

Vývoj systému stran v uplynulých dvou letech u nás ve zkratce zopakoval historickou genezi klasického politického stranictví.

Zkratku historického vývoje systému stran představuje funkce, již sehrála vítězná volební hnutí, která půl roku po volbách svým rozpadem, ale zejména jeho důsledky ve velké i malé politice v parlamentech i vládách, prokázala nereálnost "nepolitické politiky" a nemožnost provozování politiky ve státní společnosti jinak než prostřednictvím politických stran.

Tato hnutí podobně jako první "strany" v minulém století, po nástupu všeobecného volebního práva, umožňovala kandidovat ve volbách osobám, které by se jinak voleb z různých důvodů, nejčastěji finančních, zúčastnit nemohly. Prostředkovaly mezi vůlí lidu, jejím prosazením, a reprezentací v politické moci. Později se postupně z prostředníků samy tyto strany staly přímými aspiranty na získání politické moci¹⁶, kandidáti se stali především straníky, strany se vsunuly mezi reprezentované a reprezentanty.

Naše politické strany dnes v podstatě neplní svou základní funkci v politickém systému, nezabezpečují, aby jejich reprezentanti naplňovali svou činností přijaté stranické programy, a nevolají je k odpovědnosti. Tím méně jsou toho schopna politická hnutí. Mnohá překvapení lze v tomto směru ještě očekávat od slovenské politické scény, a to jak od vládnoucího hnutí KDH, tak od potencionálně vládního hnutí HZDS. Slovenská politická scéna je v rozporu se

¹⁵) Nad otázkou možnosti vládnutí bez politických stran přemýšleli mnozí politikové a myslitelé, i demokratičtí. Nedávno A. Toffler ve svých vizích přímé demokracie bez prostředkování politických stran a poslanců v parlamentech, realizované prostřednictvím sítí personálních počítačů občanů suplujících roli reprezentantů v parlamentech a politických stranách a realizujících jakousi přímou demokracii řeckých polis v podmínkách postindustriálních, komputertizovaných, informatizovaných společností.

¹⁶) Tato skutečnost je ostatně základem všech definic politických stran: politická strana je organizovaná skupina usilující s nadějí na úspěch o získání politické moci ve státě.

skutečností, pouze na základě povrchního dojmu plynoucího vlastně z jejího neúplného politického spektra, všeobecně považována za stabilizovanější než politická scéna česká.

Principem formální demokracie měřeno, pomocí poměrného volebního práva, které strany jen málokdy dovolily nahradit jiným, pro ně méně výhodným systémem, dospěl náš vývoj ve zkratce, i když se nám tento vývoj dnes ještě jeví jako důsledek jiných determinant, opět téměř ke "státu stran", "krizi demokracie", a k rozpadu státu.

13.

Mrtvá místa sledovaných politických antinomií, nepřítomnost filozofie (koncepce) politiky, filozofie právního systému apod., nedostatek filozofie v našem posttotalitním životě vůbec, včetně nedostatků politických mechanismů, dosud úspěšně suploval svou morální autoritou a politickými aktivitami prezident Havel. Analýza těchto aktivit by však potřebovala určitý odstup, a zejména více informací.

Preference a hodnotové orientace populace zjišťované IVVM a AISA¹⁷, ukazují, že v popředí nejsou hodnoty dominující na velké politické scéně, hodnoty státoprávního uspořádání ani národních států, ale ekonomická transformace, demokracie a ekologie. Těmto hodnotám však chybí programová artikulace a mobilizace. Původní konsensus zřejmě dosud trvá. Tento konsensus, fungující jako trpělivost a tolerance populace vůči mnohdy vaudevillové burlesknosti naší politické scény i s jejími četnými faux pas, tento konsensus, který není dodnes pozitivně politicky příliš využit, může však být důvodem k relativnímu optimismu. Lid (občané), který po dvě až tři generace uchovával prostřednictvím neformálních struktur a rodinného dědictví (literatura, postoje, tradice) demokratické hodnoty, jen málo podléhá stranickému partikularismu a eristice, je stále v souhrnu moudřejší než větší část jeho politické reprezentace.

Tento klad je na druhé straně pro fungování politické demokracie záporný tím, že občané jen v omezené míře důvěřují své politické reprezentaci s výjimkou prezidenta, tím, že nedůvěřují zejména politickým stranám, a zejména tím, že v podstatě odmítají účinně a aktivně vstoupit do politiky prostřednictvím politických stran, což je jediná permanentní demokratická možnost uplatnění jejich vůle. Tím politická vůle občanů nenalézá ani účinnou politickou artikulaci a dává prostor právě stranickému partikularismu, který odmítá. Pouze díky zmíněnému základnímu konsensu populace a iniciativám prezidenta, které s tímto konsensem pozitivně rezonují a které jsou uplatněny vždy v poslední chvíli jako moment katarze v politickém dramatu, není dnešní situace horší. Toto provizorium,

¹⁷⁾ Svědčí o tom dosud analyticky nevytěžená empirická data, počínaje naším vlastním výzkumem kandidátů do Federálního shromáždění 1990, 200 tehdejších respondentů dnes působí v rolích poslanců FS (viz [Rak 1992]), ukazující původní konsensus hodnotových orientací reprezentovaných a reprezentantů, přes dvouletá kontinuální šetření volebních preferencí Institutem veřejného mínění (viz [Herzmann 1992]), až po poslední rozsáhlé šetření politického klimatu (liberalismu) v Československu, provedené AISA pro Friedrich Naumann Stiftung, leden 1992.

differentiated interests and their articulation in the political spectrum on the one hand, and on the other hand the daily functioning but unanchored political system, in which political subjects in mutual conflict are looking, for the first time, for interests that they could and would like to represent; the growth of divergence in the political will of the citizenry and its representatives; the decline of the political scene, the loss of the ability to decide and create a popular and state political will on the one hand, and the need for integration and decisiveness on the other; the validity of the old constitutional-legal system and legal philosophy during the legislative instantiation of political democracy and a market economy; the consequent insolubility of fundamental problems, of solving them purely democratically, in an era without the means to solve them, of growing impatience and attempts at their solution by the given - from the viewpoint of democratic perspective - inadequate means and the results of this; the old Czech-Slovak antinomy and the question of how to solve it in such a situation; the internal antinomy within Slovakia itself (what is Slovakia as a whole?); the basic consensus of the citizens and its growing differentiation; and the continuing dominance of great state politics and the solution of its antinomies even at the level of weak community and local self-government, and the inability to influence the instrumentization of the problems of great politics. The present disintegration of our state society - the political and economic scenes - entering paradoxically from the sphere of antinomies in great politics could, by the nonexistence of new links to a market economy, only be actively defended by the functioning self-government of cities and towns. The transition to political democracy can lead to a set of hypothetical arrangements of power. Our great politics is missing a conception of the transition. It is missing a formulation of our position, where we came from, the goals we want to reach, and the balance we can realistically reach. It is missing a level-headed consideration of the sources and capacities for our transition. Our democracy is not developing in natural way, from below. The legislature is not sanctioning *a posteriori* some kind of political and social structure, neither already functioning economic power and institutions nor already functioning ethical and customary norms and values. The adoption of legislative and organizational measures partly creates new situations and institutions, and partly opens space for the appropriate existing institutions that in our conditions waited for its era of hibernation under the totalitarian instruments of power to pass. The effect of this opening of space for the functioning of institutions is, in this country, part of the tradition carried over from interwar Czechoslovak democracy. It is, however, only on the horizon of our contemporary politics because our present political scene is dominated by great politics, in no way regional, local or civic, but continuing to be state politics. The precise center of the legislative antinomy is the lack of fulfillment of the basic task that was entrusted to the parliament: the drafting of the new constitution. The validity of the previous, problematic constitution is a Danaean gift for the post-election political representation in that, as the constitution of a totalitarian dictatorship, it does not contain the guarantees and restraints of a democratic system. Paradoxically, however, up to the required article about the leading role of the Communist Party in 1960, it could give a more democratic impression than many democratic constitutions, but at the same time it can endanger the creation of our democracy in the current situation. The given situation makes it impossible to solve problems that should have been solved long ago, namely the problems the Slovakia is entering into, and whose solutions the totalitarian regime prevented. On the contrary, the present situation makes it possible to take this whole problem outside the problematic of democracy, outside the problem of civil society and local and regional self-government, and pose it as a problem of the national state, and perhaps even of national democracy. As the center point of the traced antinomies, President Havel substituted successfully for the present insufficiencies in the mechanisms of politics with his moral authority and political activities. However, it is only a question of how long the moral seriousness of one personality can, by political force, be substituted for insufficiencies in the mechanisms of formal democracy in these dynamic conditions.

Volby v kontextu vývoje veřejného mínění 1989 - 1991

JAN HERZMANN*

Institut pro výzkum veřejného mínění, Praha

The elections in the context of the development of public opinion 1989-1991

Abstract: The paper is based on many polls and describes step by step the changes in opinions and attitudes from November of 1989 to the spring of 1991, when the winning parties of the 1990 elections split. The following phases have been identified: negative consensus during the revolution, political differentiation after the defeat of the old regime, a special climate during the election campaign, post-election disappointments, the climate of the local elections, and finally the phase of the splitting of Civic Forum and Public Against Violence.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 2: 165-183)

Volebnímu roku 1990 předcházela "revoluční vlna", kterou lze - mluvíme-li o veřejném mínění, ne o reálné politice - charakterizovat jako prudký pokles spokojenosti se starým režimem a přeměnu potenciálu sociální a politické nespokojenosti ve společenskou akci. Vyvinula se z něj situace, kdy v jednom státě existují de facto dva politické světy, dva divergující systémy politických preferencí a afiliací podpořené nesrovnatelnou strukturou politických stran a hnutí. Sociologie si právem klade otázku: Co se to vlastně v onom "volebním roce" a v jeho těsném časovém sousedství stalo?

Poznatky o veřejném mínění, shromážděné především v měsíčních omnibusových šetřeních Institutu pro výzkum veřejného mínění¹ i v dalších výzkumech, ukazují jeden z aspektů vývoje vedoucího od listopadové revoluce 1989 k situaci poloviny roku 1991. V této deskriptivní studii je věnována pozornost zejména postupné změně veřejného mínění o volbách, politických stranách a souvisejících problémech. Hlavní důraz je přitom kladen na komparaci poznatků o názorech a postojích obyvatel České republiky a Slovenské republiky. Nemám v úmyslu tím naznačovat, že jiné difference (například intergenerační, sociální apod.) by byly z hlediska sociologické analýzy nepodstatné. Ukazuje se však, že jejich vliv byl koneckonců ve srovnání s národnostním faktorem (podpořeným specifickou historickou zkušeností) nejmarkantnější. Druhým, pragmatickým důvodem tohoto omezení je, že do jednoho článku nelze vměstnat vše - mnoho empirického materiálu tedy zůstane odloženo pro příští analýzy.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Jan Herzmann, CSc., Institut pro výzkum veřejného mínění, Sokolovská 142, 186 13 Praha 8.

¹) Jedná se o klasická gallupovská šetření, při nichž se uskutečnila standardizovaná interview se souborem 700 až 1300 dotázaných. Použito se kvótního výběru, kontrolovanými znaky byly pohlaví, věk, zaměstnání, region a velikost obce. Pokud jsou v textu uváděny konkrétní hodnoty z těchto šetření, jedná se o nevážené marginální procentní hodnoty.

založené na prezidentových aktivitách při reálné bezmoci prezidentské role však nemůže dlouho vydržet a není zárukou fungování demokracie.

14.

Zátěž dnešního pojetí zákonnosti, právního systému i právního řádu, odvíjející se od platnosti problematické ústavy a pojetí právního státu, je patrná zejména na řešení vztahu česko-slovenského¹⁸, i v řešení řady soudních případů, zejména s politickým kontextem (stále podle norem socialistického práva) v uplynulých dvou letech a zejména v současnosti. Více než dva roky po listopadu 1989 není jasné, jaká je vlastně filozofie právního systému. Ve sdělovacích prostředcích nás mnozí naši političtí reprezentanti mentorují, že právo je to, co je uzákoněno. Odkaz nejmoudřejších myslitelů nám však přes vzdálenost staletí sděluje, že právo se hledá a nalézá. Není sama "filozofie" současného právního řádu pouze ozvěnou totalitárního vědomí a sumací pouček osvojených v posluchárnách normalizačních vysokých škol? Nemohla by podle této filozofie být kdykoli, zcela legitimně, postihována také politická aktivita listopadu či prosince 1989 nebo jarních měsíců 1990?

Sociálně psychologickým důsledkem nevyřešené filozofie právního řádu je rostoucí pocit právního vakua a libovůle. Pro řešení přitom nebylo třeba chodit ani příliš daleko do hlubin historie. Obdobné byly problémy s nacistickými zločiny, které podobně jako zločiny komunistického režimu, také měly právní legitimitu. Jeden ze subjektivních klíčů pochopení situace možná spočívá v právně normativním způsobu a sterilitě myšlení i reflexe reality některých příslušníků nových politických elit, namísto sociologického či politologického myšlení funkcionálního. Působení "temných sil" je vzhledem k tomu sekundární, protože je panující právní filozofií vlastně legitimováno.

Nastávající volby by v této situaci a v případě pokračování nastolených tendencí, mohly dopadnout podobně jako volby 1946, nikoli vnějšími atributy, ale jejich funkcionalismem, nenápadně predestinovaným jednostrannou účelovou filozofií, opět odlišnou pro české země a Slovensko:¹⁹ Občanům, pozitivně naladěným ideálními hodnotami a pocitu výjimečnosti historické situace, v níž nemohou absentovat nabídnout neúplné, předem upravené, vlevo či vpravo posunuté spektrum pro jejich volbu a ve stranických programech nabídnout formulaci, s níž nelze nesouhlasit, jako to v roce 1946 učinila KSČ. Na Slovensku by to tentokrát mohla být některá z formulací o svrchovanosti Slovenska.

Demokracie, která zakotvuje formální principy politického systému, nesmí postrádat filozofii. "Nikdy nebudeme mít demokracie, jaké si přejeme, jestliže

¹⁸) Tato právní filozofie, vycházející z toho, že právo je to, co je uzákoněno a pouze stávající právní řád reprezentuje právní stát (o který nám v opozici vůči totalitarismu šlo) dosud bránila, brání a zřejmě bude i nadále bránit hledání životaschopných řešení, ve vzájemných vztazích Čechů, Slováků, Moravanů, i dalších problémů. Ve svých důsledcích se nyní jeví zejména jako malá vstřícnost vůči slovenským zájmům.

¹⁹) V roce 1946 zvítězila na Slovensku 62 % procenty Demokratická strana, která pravděpodobně měla naději stát se jedinou celostátní stranou schopnou konkurovat KSČ, v českých zemích 43 % KSČ.